

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТЫБЫШТАРДЫН СЕМАНТИКАСЫ

Семантика звуков кыргызского языка

Semantics of sounds in the Kyrgyz language

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги тыбыштардын семантикасынын негизги жетишкендиги - тыбыштык элестөөнүн лексикасынын универсалдуу классификациясын түзүү болуп эсептелинет. Бул классификацияга ылайык, кыргыз тилинин тыбыштык элестөөлөр тутумуна тыбыш тууроо жана тыбыштык символдор подсистемалары кирет.

Макаладагы кыргыз тилиндеги фоносемантиканын ички түзүлүшүн тууранды сөздөр (ономатопиялар) түзгөндүктөн, тыбыштардын семантикасы “Манас” эпосунун мисалында каралат.

Аннотация. В статье основным достижением семантики звуков кыргызского языка является создание универсальной классификации лексики фонетического воображения. Согласно этой классификации, система звуковых представлений кыргызского языка включает имитацию гласных и подсистемы звуковых символов.

Поскольку внутренняя структура фоносемантики в кыргызском языке в статье образована имитацией слов (ономатопией), семантика звуков рассматривается на примере эпоса «Манас».

Abstract. The article studies the main achievement of the semantics of sounds in the Kyrgyz language in the article is the creation of a universal classification of vocabulary of phonetic imagination. According to this classification, the system of sound representations of the Kyrgyz language includes vowel imitation and subsystems of sound symbols.

Since the internal structure of phonosemantics in the Kyrgyz language in the article is formed by imitation words (onomatopy), the semantics of sounds is considered on the example of the epic "Manas".

Урунттуу сөздөр: фоносемантика; классификация; ономатопия; тыбыштык символдор; үнсүз; үндүү; эмоция; эпос.

Ключевые слова: фоносемантика; классификация; ономатопия; фонетические символы; глухой звук; гласный звук; эмоция; эпос.

Keywords: phonosemantics; classification; onomatopy; phonetic symbols; deafening sound; vocal sound; emotion; epic.

Сөздү үйрөнүүдө, анын семантикасын түшүнүүдө салыштырмалуу тууроо биринчи жаралган. Анткени сүйлөй элек кичинекей адам (бала) сөздү анын маанисин түшүнбөстөн туруп, чондордон, же айлана-чөйрөдөгү ар түрдүү үндөрдү угуп, топтоп, сиңирип аны тууроо аркылуу сөздөрдү айтууга үйрөнөт. Демек, адам баласы дүйнөнү, андагы жандуу жана жансыздардан, кубулуштардан чыккан дабышты биринчи кабыл алып, андан кийин ой-жүгүртүү процесстери ишке ашат. Адам чындыкты сезүү-туюу менен кабыл алып, таанып-билүү аркылуу зат, предмет жөнүндө түшүнүккө ээ болот.

Сөз буюмду же предметти көрсөтүп, аларды атап турат. Андыктан адам айлана чөйрөдөгү түрдүү кубулуштардан, предметтерден чыккан үндү кабыл алууда алгач тууроо тууралуу, андан соң, ошол тууралган зат, предмет жөнүндө түшүнүк алары бышык. Тилдин мындай пайда болуш этаптарын Н.И.Ашмарин [3, 1928: 160] ымыркайдын тилинин чыгыш процессине салыштырган.

Ал эми биз байланыш-катыш түзгөн сөздөр тыбыштардан кураларын эске алсак фоносемантиканын негизги жетишкендиги - тыбыштык элестөөнүн лексикасынын универсалдуу классификациясын түзүү болуп эсептелинет. Тыбыштык элестөөлөрдүн лексикасынын универсалдуу классификациясы боюнча алгач С.В.Воронин англис тилинин материалдары боюнча, кийинчерээк жакын жана байланышпаган тилдердин материалына кайрылган. Бул классификацияга ылайык, каалаган тилдин тыбыштык элестөөлөр тутумуна табыш тууроо жана тыбыштык символдор подсистемалары кирет. Биз бул макалада табыш тууроо системасын гана карамакчыбыз. Табыш тууроо өз кезегинде, сөздөрдүн фонотиптеринин акустикалык мүнөздөмөлөрүн атаган үндөрдүн акустикалык мүнөздөмөлөрү менен салыштырууга негизделген.

Тыбыштардын түрлөрү, өз кезегинде, бири-бири менен ар кандай айкалыштарда айкалыштырылышы мүмкүн. Жалпысынан, тыбыштын түрлөрү үч классты түзөт:

А. соккулар (удары);

Б. Сокку эместер (неудары);

В. Диссонанстар. [4, 2006: 160]

Тыбыш айкалыштарынын түрлөрү эки гиперкласста бириктирилген: АВ. Сокку жа сокку эместер (А жана В класстарынын өзгөчөлүктөрүн бириктирет) ВАБ. Квази-соккулуу диссонанс (үч класстын тең өзгөчөлүктөрүн В классынын үстөмдүгү менен айкалыштырат).

Фоносемантиканын ички түзүлүшүн тууранды сөздөр (ономатопиялар) түзөт. Жандуу же жансыз заттардан чыккан, табияттын түрдүү кубулуштарынан пайда болгон ар түрдүү үндү, дабышты туурап көрсөткөн сөздөр *табыш тууранды* сөздөр деп аталат [1,1997: 260]. Бул топко кирген сөздөр адамдын сүйлөө, күлүү, ыйлоо, жөтөлүү, ышкыруу, чуркоо, ар кандай физикалык жумуштарды жасоо учурларындагы, о.э. жан-жаныбар, курт-кумурска, канаттуулардан, жаратылыш кубулуштарынан чыккан дабыштарды, ар кандай заттардан чыккан үндү туурап көрсөтөт. Бирок бул сөздөр «жандуу жана жансыз заттардан чыккан табыштын, үндүн дал өзү эмес, алар тууралып айтылган сөздөрдүн болжолдуу көчүрүлгөн формасы болуп эсептелет» [7,1957: 14-15]. Мындай сөздөрдү биз бул макалада “Манас” эпосундагы каармандардын жай турмушунда, диалогдорунда, калмактар менен болгон согуштук жүрүштөрүндө, колдонгон курал-жарактарында ар кандай салт-санааларында, оюндарында арбын кездешерин карамакчыбыз.

Жандуулардын бардыгы жашоосунда түрдүү жагдайларга жараша ар кандай дабыш чыгарышары – турмуштун реалдуу көрүнүшү. Андыктан тууранды сөздөр турган турушу менен туурандылык касиетке ээ. Алардын негизинде (тууранды сөздөрдүн) сөздөрдүн фонемаларынын ортосунда фонетикалык байланыш жатат. Алсак, *-p* тыбышы абдан чоң тууроо мүмкүнчүлүгүнө ээ, анткени добушту артикуляциялоо учурунда *-p* интенсивдүү катышып, дирилдеме үндөрдү жаратат. Жаныбарлар дүйнөсүндө жапайы жана үй жаныбарлардын, чымчык жана башка канаттуулардын дагы башка фаунанын өкүлдөрүнүн үндөрүн тууроодо каралат. Жаныбарлардын ырылдоолорун көрсөтүүсү - *ыр - ыр-p* – ырылдоо; *- ар - ар-p* – арылдоо; чымчыктардын- *чыр-чыр* – чырылдоо; *- карк-карк* – каркылдоо сөздөрүнүн уңгулары үндөрдү тууроодо колдонулат. Булардан тышкары чайноо, кертүү маанисин түшүндүргөн кыргыз тилинде *кырт//керт* уңгуларынын жардамы менен да курулат. Канаттуулардын үнүн тууроодо *чыр-чыр*; *карк-карк* чымчыктардын аттарын жаратты: каркыра; карга ж.б. Ошондой эле *ар* тууранды сөздү башында жапайы жаныбарлардын ырылдашын билдирип, кийинчерээк учтуу, арсайган тиштердин маанисин билдирип калган.

Адам баласына байланыштуу антропофондун эки тибин көрсөтүүгө болот: биологиялык жан катары адамдын үнү жана сүйлөөчү жан катары адамдын үнү. Биринчисинде, *-р* тыбышы ооз көндөйүндө жана мурундун катышы менен жараткан *коркуроо «коңурук»*; *күркүлдөө «жөтөл»*; *чыр-зыр «ышкырык»* менен коштолгон дем алуу, экинчиси, *баркыра «катуу кыйкыруу»*; *заркыроо «ыйлоо»* сыяктуу физиологиялык процесстерде кезигет. Экинчисинде, сүйлөө семантикасын ачкан жагымсыз үндөрдү тууроодо колдонулат. Буларды тектеш тилдер менен салыштырганда семантикасы ачылат. Е.В.Сундуева «монголчо – *yari*; бурят. – *яри*; ойрот. – *йара «сүйлөшүү, аңгемелешүү»* дегенди билдирерин белгилеп, бур. *яр-яр-дуугар «жагымсыз үн менен сүйлөө»*; калм. *яр-яр-ги «сүйлөшүү»* дегенди туюндурарын жана балким монголчо – «уаг» уңгусу башында жагымсыз үндөрдү тууроодо гана колдонулган, кийин адамдын кеп ишмердигин толук түрдө чагылдырууга колдоно баштаган [11,2011:14]», – деп белгилейт. Кыргыз тилинде да уңгусу *ар* болгон *жарылда* сөзү тынымсыз бажылдап сүйлөө, дайынсыз сүйлөө; *арылда* – а жылдоо, бакыруу, беттен алуу дегенди билдирип жагымсыз маанайды туюндурган семантиканы берет. Демек, *-р* үнсүз тамгасы тууранды сөздөрдө, уңгусу тууранды сөз болгон этиштерде кепти катуу, бийик айтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, эмоционалдык жактан терс маанини билдирет.

Туурандыларда *-р* үнсүзүнүн жардамы менен негизги белги болуп титирөө таза диссонанс эсептелет. Ошондой эле, бир нерсени кескенден, айрыгандан улам чыккан добушту билдирүүчү туурандылар *тырт*, *тыр-р-т* биринчисинде кичине илип жыртып алуудан чыккан дабыш. Экинчисинде, чоңураак, узагыраак айрылган дабышты, түшүнүктү берет. Тууранды категориясында белгилүү бир жагдайларда объект тарабынан чыккан үндөр, же болбосо адамдардын кайсы бир предметтерге таасир этүүсүнүн натыйжасында пайда болгон лексемалар тууроонун аралаш тибин түзөрүн көрсөттү. Ошентип, кыргыз тилинде дирилдеме *-р* үнсүз тыбышы кең//кууш үндүүлөр менен келгенде түрдүү семантикага ээ болот. Алсак, ачык жоон *-а* үндүү тыбыш менен келген туурандылардын дифференциалдуу белгиси болуп, *катуу*, *тарсылдаган*, *арылдаган*, *даңгыраган*, *барылдаган* деген маанилерди билдирип, жагымсыз сезимдерди жаратат. Ал эми *-ы* үндүү тыбышы менен келген тууранды сөздөрдө мисалы, *тырс*, *кырс* тескерисинче *акырын*, *жай*, *тынчыраак* деген белгилерге ээ.

Тууранды сөздөрдүн (ономатофордун) класстарын жана гиперкласстарын белгилөө үчүн төмөнкү аталыштар кабыл алынат:

- А. Инстанттар;
- Б. Континуанттар;
- В. Фреквентативдер;
- АБ. Инстант-континуанттар;
- ВАБ. Фреквентатив квазиинстанты - континуанттар.

Ар бир класстын жана гиперкласстын ичинде тууранды сөздөрдүн бөлчөк түрлөрү, ошондой эле туунду моделдери айырмаланат. **Инстанттар же ыкчам учурлар** - бул соккуну билдирген тыбыштык элестөөлүк сөздөрдүн гиперклассы, б.а. "Ультра кыска", "ыкчам" ызы-чуу адам тарабынан акустикалык шок катары кабыл алынат. Заматта табигый үндөрдү, такылдатуу, чыкылдатуу ж.б. Англис тилинде ушул үндөргө окшош акустикалык мүнөздөмөлөргө ээ фонемалар /p/, / b /, / t /, / d /, / k /, / g / болуп саналат. Ошентип, бир заматта таптоо / tæp / "удар" - бул бир нерсенин экинчисин урганда угулган кескин үндүн акустикалык көчүрмөсү.

Ал эми түрк тилин изилдеген Н.К.Дмитриевдин көз карашында түрк тилинде фонетикалык жактан караганда ар бир тилде ар бир тууранды сөз өзүнүн алгачкы түрүнө келе алат. Мунун негизин үнсүз тыбыш түзөрүн белгилеген. Окумуштуунун көз карашын бузбай берсек: «В основе комплекса в целом лежит обычно согласный звук, который ономатопоэтической теории в артикулярном отношении считается близким к какой-либо стороне природы явления, обозначаемого эти звуком. Например, для передачи существующих в природе звуков высокого напряжения язык пользуется

своими собственными звуками рлдazh-z; ср. zip, которое выражает звук скручиваемой веревки, звук прижка или подпрыгивающего меча; zir, которое обозначает продолжительный монотонный шум и.т.п. Звуки - p, - t передают обычно глухой шум, удар, топот и.т.п.; ср. pitpit – топот или шум от движения ног, togtog– стук в дверь и др. Уже из этих примеров можно уловить схему, по которой строятся подрожательные слова: это характерный согласный звук в сочетании с гласным, также влияющим на природы мимемы (например, предполагалось, что звук -t придает всему комплексу легкость и тонкость, звук и глухость и т.п.), и второй согласный, который по силе своего влияния иногда может быть равнозначным основным элементом мимемы, но большей частью гармонирует с ними» [5,1962: 62-63] – дейт. Ал эми Г.Морчанда англис тилинде алгачкы символдордун өнүгүшүндө дабышты билдирүүчү сөздөрдө имитациялык принцип чоң ролду ойнойт дейт. Мисалы, - b-n тыбыштары ооз көндөйүнөн чыгып келе жатып эриндерден жарылып чыкса, - m-d символдору көбүнесе бир нерсени таңкылдатканда чыгарын белгилейт [13,1998: 75].

Континуанттар - туруктуу үндөрдү билдирген тыбыш тууроо гиперклассы. [4,2006:196]. Узак убакытка чейин угулуу, тондук, ызы-чуулук жана тон-ызы-чуулук болушу мүмкүн. С.В.Воронин тиешелүүлүгүнө жараша тондук континуанттарды, таза ызы-чуулук жана тон-ызы-чуулук континуантын бөлүп көрсөтөт. Тондук уландылар үчүн узун (чыналуу) үндүү негизги элемент болуп саналат. Берилген үндүн өзгөчөлүктөрүн айырмалоодо үндүн акустикалык мүнөздөмөлөрү чечүүчү ролду ойнойт: төмөн үндөр арткы саптагы үндүүлөр менен берилет, ал эми жогору (катуу) үндөр алдыңкы үндөр аркылуу берилет. Мисалы, англисче beer / bi:p/ "чырылдаш үчүн" борбордук элементи - жогорку жыштыктагы / i: /чыңырууну көрсөткөн үндүү болуп эсептелинет. Ызы-чуу континуанты узакка созулган ызы-чууну билдирет: ышкырык, шылдырак, ызылдоо ж.б. Алардын түзүлүшүнүн эң маанилүү элементи - бул акустикалык мүнөздөмөсү боюнча көрсөтүлгөн номиналдарга окшош болгон слоттук үндөр. Англисче, булар / v /, / f /, / s /, / z /, / ʃ /, / ʒ / жана / h / азыраак / w / (мисалы, hiss / his / "ышкыруу").

Эпосто коомдук турмуштун жана аң-сезимдин зор категориялары: кыргыздардын тарыхы, дини, философиясы, көркөм маданияты менен бирге аваздык жана аспаптык музыкасы берилген. Байыркы замандарда айрым үйлөмө, урма аспаптар өздөрүнүн милдеттерин сигнал чыгаруудан көркөм үнгө чейин кеңейткен. Бул музыкалык аспаптардын кыргыз элинде ар кандай учурда колдоно турган түрлөрү, формалары ар башкача болгон. Кыргыз эли өз тарыхында комуз, кыл кыяк, темир ооз комуз, чоор, чогойно чоор, керней, мүйүз керней, сурнай, жезнай, сыбызгы, добулбас, дап, дилдирек, жылаажын, коңгуроо, шалдырак ж.б. аспаптарда ойношкон. Мына ошол музыкалык аспаптар эпосто жоокерлердин казатка аттанган жүрүштөрүндө, жеңиштеринде, журт которуштуруп көчкөндө, аш-тойлордо, жортуулда ойнолгон. Анда кылымдардын кылдары болуп эсептелген керней, сурнай, добулбас, дап сыяктуу көркөм аспаптар жандуу жаңырып, эл чогултуу, элге кабар берүү үчүн ойнолгон. Мисалы,

Сыбызгы чоор ызылдап, Жезнай үнү тызылдап. [10, 2: 184];

Ызылдаба ызгыч куш Тызылдаба ызгыч куш [10, 2: 295];

Алардан чыккан үндөрдү табыш тууранды сөздөрдөгү –з тыбышы берип, тыбыштардагы дабыштар эпостун мазмунуна өзгөчө өң-түс, көрк кошуп, эстетикалык татымын жогорулаткан.

Фреквентативдер- диссонанттуу үндөрдү белгилөө, б.а. ар бир сокку (удар) өзүнчө сезилбей турган бир катар соккулар, бирок бир үнгө биригип ырааттуулуктун толук биригиши жок. Жыштыктар ар кандай фракциялык, катаал үндөрдү билдирет. Тыбыш тууроо-жыштыктын негизги элементи - сөздүн абсолюттук аягындагы үнсүз / r / (мисалы, Arr / a: r / “арылдоо”) болот.

Даңгыты беш жүз өгүздөй,

Алты-беши арсылдап,

Ар тараптан үрүп жүр [10, 2: 185]; Арсылдап, арс-арс этүү – үрүп жаткан иттердин үнүн туураган табыш тууранды сөз. Уңгусу *арс* – көпкө чейин арсылдай бербей бир гана жолу *арс этип* үрүп койгонду түшүндүрөт. Ал эми *Арр-р* деген үндү тууроодо фреквентативдүү үндөрдү билдирет.

Бирок белгилей кетүүчү нерсе, азыркы англис тилинде (анын британдык версиясында) таза фреквентативдер таптакыр жок (ат атоочторду кошпогондо) - үзгүлтүксүз фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында (вокализация / r /), азыркы англис тилинин фонотактикасы пост-вокал / r / жол бербейт. Ошентип, британдык англис тилинде, фреквентативдер тарыхый гиперкласс болуп саналат. Мисалы, *purrr* "пурр" тарыхый фреквентатив.

Инстанттык-континуанттар - аралашкан тыбыш тууроо гиперклассы, анын артынан же алдынан урулган ударды (тон же ызы- чуу) билдирет. Номинацияланган акустикалык татаал тыбышты чагылдырган фонема типтеринин айкалышына жана ырааттуулугуна жараша, структуралык бир аз башкача моделдери бар төмөнкү инстанттык-континуанттардын түрчөлөрү менен айырмаланат: Шоктон кийинки инстанттык-континуанттары- тыбыш тууроо, соккудан(удардан) кийинки тонду билдирет. Алардын соккусунун тону - сонордук (англис тилинде булар / m /, / n /, / ŋ /) болот. Фреквентативдик аралаш типтердин жыштыгы - бул тилде аралаш тыбыштарды аныктоо үчүн кызмат кылган тыбыш тууроочу гиперкласс, алардын бири дискорданттык үн болот. Ал эми фреквентативдик- континуанттар үч типте болушу мүмкүн. С.В. Воронин ызы-чууну, тонду жана тон-ызы-чуунунун түрчөлөрүн айырмалап көрсөтөт. Фреквентативдик-тон-континуанттар үчүн борбордук элемент, R ден тышкары, узун үндүү да болот.

Фреквентативдик-инстант-континуанты [12, 2016: 201]. - акустикалык жактан тыбыш тууроонун эң татаал классы болуп саналат, диссонанттуу соккуну жана андан мурунку соккуну билдирет. **Фреквентативдик-инстант-континуанты** үчүн борбордук элемент, Rден тышкары, шокту өткөрүүчү соноранттар, б.а. тон. **Фреквентативдик-инстант-континуантта** ар кандай типтеги үнсүздөр тарабынан акустикалык жактан татаалдаштырылышы мүмкүн.

Тууранды сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшү түрдүү тилде ар кандай өнүккөн. Мисалы, индоевропалык тилдер структуралык типтердин көп сандыгы менен мүнөздөлсө, түрк тилдери алты (V, CV, VC, CVC, CVCC, VCC) структуралык типке ээ. Булардын ичинен CVC тибинде (топ, дүп, шар, зып) бардык тилдерде кеңири тараган. Алсак, Крым-татар [2, 2011:13-17] тилиндеги тууранды сөздөр акустикалык өзгөчөлүгү менен жана CVC (үнсүз, үндүү, үнсүз) тибинде үндүүнүн сакталышы мүнөздүү. Анткени бардык аталыштарда сонорлуу *-нъ*, *-н* тыбыштары жалпы болуп эсептелет. М.: *Дан*, *-дун*, *-дынъ*, *-дин*, *- танъ* – катуу, оор затты ургандан чыккан үн. Мындай формалардан крым-татар тилинде туунду сөздөр түзүлөрүн көрүүгө болот: *дангыр-дунгыр-дангылдамакъ*– ызы-чуу. Кыргызча *даңгыр-дуңгур*. Мындай түзүлүш башка түрк тилдеринде да ар кандай дабыштарды тууроодо CVC тибиндеги ортодогу үндүүнүн сакталышы мүнөздүү. Бул түзүлүш (модель) аркылуу ар кандай бизди курчап турган дабыштарды белгилесек болот.

Кыргыз тилинде алгач тууранды сөздөрдүн жогоркудай муун түзүлүшүнүн түрлөрүн, типтерин К.Тыныстановдун эмгегинен жолуктурабыз. Анда бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминде жарык көргөн эмгектерде, окуу куралдарында кездешпеген VC тибиндеги тууранды сөздөр кездешет. Алар *аж*, *ар*, *аң*, *ап*, *ук*, *уң*, *үң*, *ып*, *ыр*, *ыз* өңдүү сөздөрдүн топтомун кеште түрүндө биринчи тууранды сөздөрдү, андан кийин андан жасалган сөздөрдү берген. Ошондой эле окумуштуу CV (шуу), VC (ыз), CVC (топ), CVCC (тарс), VCC (алк) [Тыныстанов К. КР УИАсынын кол жазмалар фонду. № 160 инв.] сыяктуу бардык типтерин берип, кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн табиятын ачып берүүгө далалаттанган.

Белгилүү окумуштуу Б.М.Юнусалиев [15,1959:158-161] уңгу түрүндө турган сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн иликтөөгө алып, тууранды сөздөрдүн башында *к, ш, ч, т*, үнсүздөрү көбүрөөк катышарын ал эми, *у, б, з*, тыбыштары сөз башында салыштырмалуу аз колдонуларын белгилеген.

Биз бул жерде кыргыз тил илиминде суроо туудурган мисалдарды кароого аракеттендик. М.:

*Абыр-шабыр ат минип,
Ат минсе да бат минип
Аскер жакка салыптыр
Сары сеңир урчуктан,
Ач кайкалаң бурчуктан
Бакай чыгып калыптыр [10, 2: 43];
Абыр-шабыр ат токуп
Ат токуса бат токуп [10, 4: 188];
Абыр-дабыр сүйлөшүп,
Камчыларын сүйрөшүп [10, 4: 34].*

Келтирилген үч мисалда тең *абыр-шабыр* деген сөздүн биринчи компоненти эч кандай мааниге ээ эмес. Ал эми экинчи компоненти менен бирге келип, контекстте *бат, тез, ылдам* деген маанини билдирип жатат. Бул сөз «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» *абыр-шабыр*-такт. Ашыгыш, тез, ылдам, дароо [9, 1969: 15]. *Шабыр-шубур туур.* Камыштуу, куурайлуу, калың чыккан чөп-чардуу жерди аралаганда чыккан дабыш. *Шабыр зат.* Саздуу жерлерде чыгуучу майда камыш. *Шабыра этиш.* Шабыр-шубур эткен дабыш чыгаруу [9,1969: 721]. *Шабыр-шабыр; шабырт* – звукоподражание [14,1965: 105] деп берилет.

Ал эми «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» [8, 2010: 18] *абыр-дабыр* – көп нерсенин шашылыштагы кыймыл-аракетинен чыккан дабышы деп берет. Мындагы көпчүлүктүн кыймыл-аракетинен чыккан дабышты *абырап* эмес, *дабырап, дабырашып* деп айтабыз. Эгерде *абыр-шабырды* тактооч деп карай турган болсок, анда тактоочторго берилген мүнөздөмөлөрдүн маанилери мындайча ачылат: «тактоочтордун маанилик өзгөчөлүктөрүн туура аныктоо үчүн алардын кандай сөздөргө антоним, синоним боло аларын эске алуу керек. М.: *Жаңы чыктык, жолоочулук бүткөн жок* деген сүйлөмдө *жаңы* мезгилди түшүндүрөт. Аны сын атооч деп кароо мүмкүн эмес, анткени биринчиден, мезгилдик мааниге ээ болуу аркылуу *эми, азыр* деген тактоочторго – синоним, *эбак, эчак* тактоочторуна антоним боло алган, экинчиден, тактоочтор үчүн мүнөздүү болгон бышыктоочтук милдетти аткарып, этиш менен айкашкан» [6, 1980: 197]. Эгерде бул айтылгандарга таяна турган болсок *абыр-шабыр* тез, ылдам, дароо, бат деген тактоочторго синоним боло алат, буга макулбуз. Ал эми кандай сөзгө антоним боло алат? Эч кандай. Андыктан *абыр-шабыр* бир түгөйү маани бербеген татаал табыш тууранды эле сөз болот деген жыйынтыкка келдик. Куураган жалбырактуу чөп-чарды аралаганда *шабырап* чыккан дабыштай *абыр-шабыр* деле ошондой кыймыл-аракеттен чыккан дабышты берип калат. Контекстте да кыймыл-аракеттен чыккан дабыш берилип, Бакай атабыздын согуштук жабдыктарынан чыккан дабышы айтпаса да белгилүү болуп турат. Анткени, жоокерчилик мезгилде аскерлердин кийген кийимдери, колдонгон курал-жарактары баары темирден жасалгандыгы тарыхый-этникабыздан белгилүү. Сөз башындагы - *ш* тыбышынын жоон үндүү - *а* тыбышы менен келиши тез темпти жаратып, сөздөгү тыбыштык образды шарттады. Б.а., экспрессивдүүлүккө, боёктуулукка, образдуулукка ээ болуп *тезирээк, бат, ылдам* маанилерин берип келди. Андан сырткары тууранды сөздөрдө - *ш* тыбышы көбүнчө шоокумду тууроодо колдонулат. Мисалы:

*Кыйгактуу найза доолдоп
Кырк батыры шоолдоп,
Төрөлүк шаңы көрүнүп
Төрт сап болуп бөлүнүп [10, 4. 47].*

Ал эми экинчи сүйлөмдө кыймыл-аракеттин тездигин, ылдамдыгын экинчи саптагы *бат* деген тактооч сөз өзү эле аткарып турат.

Үчүнчү сүйлөмдөгү *абыр-дабыр* дабыраган дабышты билдирип, контекстте көп жоокерлердин дабырап сүйлөшкөн дабышын, үнүн берип жатат. Мындагы - *д* тыбышы сөздүн маанисин ар тараптуу өзгөртүүгө жөндөмдүү. Мисалы, *дабыр-дүбүр-дыбыр* ж.б. *дабыр* – ызы чуу, элдин үнү, дабышы; *дабыр* – көп нерсенин бир учурда кулап түшүшү; *дабыр* – көп предметтин, же нерсенин биринин артынан биринин кулап түшүшү сыяктуу маанилерди берет. *Дүбүр* – басканда, жүгүргөндө дабырттап, түрсүлдөп чыккан күңүрт дабышты берет. Ал эми *дыбыр* – себелеген жаандын майда тамчылаган тамчыларынан чыккан сыяктуу басыңкы туюк дабышты билдирүүдө колдонулат.

Жыйынтыктап келгенде, Сагынбай манасчы тууранды сөздөрдү эпостун ички логикалык жагынан байланышта болушуна жетишкен. Кептин логикалык нугун бузбай сөзгө маани бергенин жана ар бир тыбышты даана айтууга, ички аппараттарын толук иштетүүгө толук жетишкени байкалат. Андагы фонетика-семантикалык, стилистикалык байланыштар үндүү, үнсүз тыбыштардын кайталануулары менен келип, ар кандай табыш, элес, туюм семантикаларды ачып берерин фоностилистикалык өзгөчөлүктөрдүн бири деп кароого болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Морфология, Азыркы кыргыз тили –Бишкек, 1997, 295 б.
2. Аджимуратова, З.Н. Подражания различным видам звона в крымскотатарском языке. Филология. Социальные коммуникации. – 2011., Том 24 (63). №3. С.13-17
3. Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. – Казань, 1928, стр. 160.
4. Воронин С.В. Основы фоносемантики. — М.: ЛЕНАНД, 2006. — 248 с.
5. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. –М., 1962. С.85
6. Кудайбергенов С., Давлетов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Фрунзе: Мектеп, 1980.–235 б.
7. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957.с.107.
8. Кыргыз тилинин сөздүгү. / түз. А.А.Акматалиев, С.Мусаев. – Бишкек: “AVRASYA PRESS” 2010. – 1440 б.
9. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. /ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев.–Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
10. Орозбаков С. Манас. /ред. колл. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 2-китеп . – 447 б. 1981. – 3-китеп . – 345 б.
11. Сундуева Е.В. Вербализация чувственного восприятия средствами корневых согласных [r-m] в монгольских языках. :автореф. дис. ... док. филол. наук. – Улан-Уде, 2011. С.26
12. Флакман М.А.Словарь английской звукоизобразительной лексики в диахроническом освещении. — Санкт-Петербург: НОУ ВПО «Институт Иностранных языков», Изд-во РХГА, 2016. — 201 с.
13. Хусаинов К.Ш., Жубанова М.Х. Проблемы фоносемантической деривации. –Алматы. Ылым, 1998. с.155
14. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М., Советская энцик-я, 1965, с.583
15. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология. –Фрунзе: Киргосучпедгиз, Ч.І. 1959.

Рецензент: Эстебесова П.С. – филология илимдеринин кандидаты, К.Карасаев атындагы БМУнун доцентинин милдетин аткаруучу